

تفکیک مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر با عناوین مجرمانه مشابه

دکتر کیومرث کلانتری* - محمدصادق فرج پور**

چکیده:

علی‌رغم تصریح قانونگذار به اصل شخصی بودن مسئولیت کیفری در ماده ۱۴۱ قانون مجازات اسلامی، مقنن مسئولیت کیفری ناشی از رفتار دیگری را در یک ماده پراپهام و پرچالش که مسبوق به سابقه نبوده، موردپذیرش قرار داده است. مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر که حتی در برخی از نظام‌های حقوقی به‌عنوان یک اصل در جرایم علیه رفاه موردپذیرش قرار گرفته، در حقوق کیفری ما به‌طور صریح به‌عنوان یک استثناء موردپذیرش قرار گرفته است. یکی از چالش‌های پیش‌رو در خصوص ماده ۱۴۲ آن است که شخص مسئول ناشی از رفتار دیگری در حقوق کیفری ما چه عنوانی دارد؟ آیا می‌توان شخص مسئول را بر اساس یکی از عناوین مداخله‌کنندگان در جرم اعم از مباشر، معاون و شریک توجیه کرد؟ اساساً ما معتقدیم که شخص مسئول ناشی از رفتار دیگری در حقوق کیفری ایران دارای وجه افتراق با معاون، شریک، فاعل معنوی و همچنین تسبیب در جرم است و نمی‌توان مسئولیت این اشخاص را تحت یکی از عناوین یادشده توجیه کرد.

کلیدواژه‌ها:

مسئولیت کیفری، مسئولیت به‌علت عمل دیگری، معاون در جرم، شریک در جرم، فاعل معنوی.

مقدمه

اگرچه با پیدایش حقوق جزای مدرن تحولاتی شگرف در عرصه حقوق کیفری به وجود آمده اما با ظهور انقلاب صنعتی در قرن ۱۹ و پیشرفت علم و صنعت، پیچیده شدن علل زیان‌ها سبب تحولی شگرف در عرصه مسئولیت شد. در واقع دگرگونی ریشه‌ای در قرن ۱۹ سبب عینی‌سازی و جمعی‌سازی مسئولیت شده بود. در همین دوران عدالت، انصاف و مصلحت جامعه ایجاب می‌کرد، مسئولیت ناشی از رفتار دیگری مورد پذیرش قرار گیرد، پذیرش مسئولیت ناشی از رفتار دیگری در امور مدنی امری دور از ذهن نیست اما در حقوق کیفری با توجه به پذیرش اصل شخصی بودن مسئولیت کیفری، پذیرش این نوع مسئولیت کمی دور از ذهن می‌آید. با این همه اساساً اعتقاد بر آن است که اصل شخصی بودن مسئولیت کیفری تا آنجایی مورد استناد قرار می‌گیرد که برخی از افراد علاوه بر آنکه نباید در عنصر مادی جرم دخالت داشته باشند، باید کلیه امکانات خود را برای جلوگیری از وقوع آن به کار گرفته باشند. از این جهت حقوق دانان بر آن شدند تا شخصی را که در جرم به طور مستقیم اعم از مباشر، معاون و شریک مداخله نداشته، تحت تعقیب کیفری قرار دهند. از این رو در بسیاری از نظام‌های حقوقی مسئولیتی به وجود آمد تحت عنوان مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر. علمای حقوق مسئولیت ناشی از رفتار دیگری را به این دلیل شناسایی کردند که هم بتوان زیان بزه‌دیدگان از جرم را جبران کرد و هم بتوان با یک تدبیر ارعایی و تهدیدی از وقوع جرم مرتبط با شخص ثالث جلوگیری نمود، در واقع اعتقاد بر آن است که وجود مسئولیت کیفری برای شخص ثالث سبب می‌شود که اشخاص بالادست نظارت و کنترل لازم بر کارمندان و زیردستان خود را داشته باشند و با تفویض مسئولیت و رفتار به دیگران از مسئولیت نگریزند.

این نوع مسئولیت یعنی مسئولیت کیفری ناشی از رفتار دیگری در قانون مجازات اسلامی ما نه به عنوان یک اصل بلکه به عنوان یک استثناء مورد پذیرش قرار گرفته است. در جرایم با موضوع مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر همواره دو شخص دخالت دارند، یکی فاعل مادی و دیگری شخص مسئول ناشی از رفتار دیگری. پرواضح است فاعل مادی به عنوان مباشر جرم شناخته می‌شود زیرا جرم مستقیماً به وسیله او انجام می‌شود و شخص ثالث به نحوی به طور غیرمستقیم با عمل مرتکب ارتباط دارد. این سؤال همواره به ذهن می‌رسد که شخص مسئول ناشی از رفتار دیگری در حقوق کیفری چه عنوانی دارد؟ آیا می‌توان گفت شخص مسئول شریک یا معاون در جرم است؟ آیا می‌توان گفت شخص مسئول فاعل معنوی جرم

شناخته می‌شود؟ آیا می‌توان گفت شخص مسئول مسبب در جرم است و از باب تسبیب مسئولیت دارد؟ آیا می‌توان گفت مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر، مصداقی از مسئولیت مطلق است و مسئولیت در آن همانند مسئولیت بدون تقصیر مستقیم است؟ این موارد سؤالاتی است که در این مقاله به آنها پرداخته‌ایم و معتقد به آن هستیم که هیچ‌یک از عناوین یادشده بر شخص مسئول ناشی از عمل دیگری صادق نیست.

۱- تعریف مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر

در خصوص مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر تعریف قانونی در دست نیست، اما حقوق دانان آن را به صورت‌های مختلفی تعریف نموده‌اند. برخی معتقدند که مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر به این معناست که شخص پاسخگوی رفتار مجرمانه دیگری باشد و به علت جرمی که دیگری انجام داده است، مجازات گردد.^۱ برخی دیگر نیز معتقدند این نوع مسئولیت متوجه کسی می‌شود که در ارتکاب جرم دخالت نداشته و مرتکب جرم هم نشده است، اما به دلیل سیاست جنایی خاص بار مسئولیت کیفری و مجازات را باید تحمل کند.^۲ همچنین معتقدند اصطلاح مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر زمانی استفاده می‌شود که شخص برای تقصیرات دیگری مسئول باشد و این مورد عمدتاً در روابط کارگر و کارفرما بروز می‌کند.^۳ در واقع در مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر به‌طور استثنائی کسی مسئول عمل دیگری قرار می‌گیرد مانند کارفرما در کارگاه و مدیرمسئول نشریه در مورد نویسنده مقاله مندرج در نشریه^۴، اما برخی مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر را در دو معنای متفاوت طرح کرده‌اند.

۱-۱- مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر در معنای خاص یا مضیق

در آغاز تکوین و تکامل مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر این نوع مسئولیت صرفاً در جرایمی پذیرفته شد که عنصر روانی در آنها مفروض بود، بنابراین مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر در معنای خاص به مسئولیت مبتنی بر جرایم مطلق گفته می‌شود و عبارت است از تحمیل کیفر بر شخصی که مرتکب مادی جرم مطلق به نمایندگی از او دست به ارتکاب جرم

۱. غلامحسین الهام و محسن برهانی، درآمدی بر حقوق جزای عمومی (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۵)، ۲۷۷.

۲. محمدرضا ساکی، حقوق جزای عمومی (تهران: انتشارات جنگل، ۱۳۹۳)، ۷۹.

۳. حمید محمدی، مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر در حقوق ایران و مصر (تهران: انتشارات گنج دانش،

۱۳۹۵)، ۴۵.

۴. محمدجعفر جعفری لنگرودی، ترمینولوژی حقوق (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۷۲)، ۶۴۰.

می‌زند.^۵ به نظر می‌رسد نمونه از مواد و مصادیق مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر در معنای خاص را می‌توان در قانون کار مشاهده کرد، برای مثال هرگاه سرکارگر و یا مدیر داخلی برای یکی از کارگران دستور اضافه کار برخلاف قانون صادر نماید مسئول کیفری این تخلف کارفرمای کارخانه است^۶، زیرا درست است که سرکارگر یا مدیر داخلی به‌طور مادی در ارتکاب جرم دخالت ندارد ولی مرتکب خبط و خطایی شده است که وقوع جرم را تسهیل می‌کند.

۱-۲- مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر در معنای عام یا موسّع

بدیهی است که مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر در معنای عام خود دایره شمول گسترده‌ای دارد و به جرایم مستلزم اثبات عنصر روانی نیز تسری پیدا می‌کند؛ بنابراین از سال ۱۹۳۰ به بعد در راستای سیاست جنایی برای کاهش ارتکاب جرایم عمومی و ضرورت نظارت بالادستان بر اعمال زیردستان به‌منظور جلوگیری از ارتکاب اعمال و رفتار مجرمانه به‌ویژه در جرایمی که مستلزم اثبات عنصر روانی است، مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر، با برداشتی موسّع پذیرفته شده است.^۷

نمونه‌ای از این مسئولیت را می‌توان در قانون مواد خوردنی و آشامیدنی و آرایشی و بهداشتی مصوب تیر ماه ۱۳۴۶ در ماده ۳ مطرح کرد که مقرر می‌دارد: «هرگاه معلوم شود مواد تقلبی با علم و اطلاع مدیر یا صاحب مؤسسه یا کارگاه ساخته یا تهیه یا با مواد خارجی مخلوط شده است، اشخاص مذکور به همان مجازاتی که برای مباشر عمل مقرر است، محکوم خواهند شد.»^۸

بنابراین می‌توان گفت مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر یعنی تحمیل تبعات رفتار مجرمانه شخص پایین‌دست بر شخص بالادست به‌دلیل عدم‌مراقبت و یا عدم‌نظارت بر شخص پایین‌دست یا انتساب منطقی تبعات رفتار مجرمانه فاعل مادی بر شخص مسئول به‌دلیل عدم‌مراقبت، یا عدم‌نظارت بر فاعل مادی.

۵. حسین رنجبر، *مسئولیت کیفری نیابتی* (تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، ۱۳۹۳)،

۱۹.

۶. مرتضی محسنی، *دوره حقوق جزای عمومی* (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۷۶)، ۱۵۶.

۷. رنجبر، پیشین، ۱۹.

۸. محسنی، پیشین، ۱۵۵.

بی‌ارتباط نیست گفته شود که در اینجا مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر را با مسئولیت کیفری بدون تقصیر که امروز در حقوق کیفری ایران از آن به‌عنوان مسئولیت کیفری خلاف قاعده یاد می‌کنند، تمییز دهیم.

تا نیمه اول قرن نوزدهم اثبات عنصر روانی در جرایم به‌عنوان یک قاعده و اصل همواره مورد توجه نظام‌های حقوقی بوده است. مبنای فلسفی اصل عنصر روانی این است که فرد انسانی قدرت و قابلیت هوشیارانه و کنترل بر رفتار خود را دارا می‌باشد و می‌تواند متناسب با ظرفیت‌های روانی و جسمی خود به انجام یا عدم‌انجام رفتار یا واقعه مجرمانه مبادرت ورزد.^۹ حقوق‌دانان دیدگاه مختلفی در خصوص مفهوم مسئولیت کیفری مطلق یا مسئولیت کیفری بدون تقصیر دارند، دیدگاه اول که با یک منطق حداکثری و مطلق‌گرا متظاهر می‌شود و عمدتاً در این‌گونه تعاریف، ضرورت وجودی عنصر روانی و اثبات آن نفی و نادیده انگاشته می‌شود.^{۱۰}

دیدگاه دوم که در چهارچوب مفهوم حداقلی موضوع مورد بحث قرار می‌گیرد، ضمن شیوع و مقبولیت گسترده‌تر دارای قرائن و مشخصه‌هایی است که آن را واجد وجاهت و حمایت حقوقی لازم می‌سازد.^{۱۱}

حقوق‌دانان ما به پیروی از حقوق غرب با به‌کار بردن اصطلاحاتی چون مسئولیت کیفری بدون تقصیر یا مسئولیت کیفری مطلق یا مسئولیت کیفری بدون عنصر روانی یا جرایم مادی صرف، آن را به صورت‌های مختلف تعریف کرده‌اند، برخی آن را جرایمی می‌دانند که برای تحقق آنها صرف وقوع رکن مادی کفایت می‌کند و نیازی به رکن روانی نیست و در نتیجه قاضی پرونده به‌صرف احراز رکن مادی جرم، حکم به محکومیت صادر می‌کند.^{۱۲} همچنین برخی چنین جرایمی را ماهیتاً از نوع جرم مادی صرف دانسته و اعتقاد دارند که جرایم مادی صرف عموماً به جرایم خلافی اطلاق می‌شود و هرگاه ارتکاب جرم از نظر مادی مسلم گردد،

۹. اسماعیل عبدالمهدی، *مسئولیت کیفری بدون تقصیر در نظام حقوقی ایران و انگلستان* (تهران: انتشارات خرسندی، ۱۳۹۳)، ۲۹.

۱۰. همان، ۱۱۸.

۱۱. همان، ۱۱۹.

۱۲. محمدابراهیم شمس ناتری و دیگران، *قانون مجازات اسلامی در نظم حقوقی کنونی* (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۵)، ۳۳.

احراز قصد سوء یا خطای مرتکب ضرورت ندارد.^{۱۳} به عبارت دیگر از نظر این دیدگاه، نیاز به عنصر روانی وجود دارد ولی مقام تعقیب ملزم به اثبات آن نیست.

برخی نیز می‌گویند در بعضی از جرایم، عنصر روانی صرفاً شامل تقصیر خلافاً است یعنی برخلاف مقررات و نظامات حکومتی رفتاری از فاعل سر می‌زند که فی‌نفسه تهدیدی علیه حقوق و یا آزادی‌های دیگران به‌شمار می‌رود. در تحقق این جرایم بی‌احتیاطی یا بی‌مبالاتی یا غفلت به‌هیچ‌وجه شرط نیست. به‌محض نقض احکام و مقررات قانونی تقصیر خلافاً ثابت می‌شود، همچنین عمد یا حسن نیت یا جهل متخلف به حکم در میزان مسئولیت و مجازات او بی‌تأثیر است؛ بنابراین در برخی جرایم وقتی فعل مادی به اثبات رسید تقصیر خلافاً خودبه‌خود محقق خواهد شد به عبارت دیگر با اثبات فعل و استناد آن به فاعل تقصیر نیز به اثبات خواهد رسید و نیاز به اقامه دلیل نیست چراکه فعل خلاف خود مؤید تقصیر است.^{۱۴}

علت تفکیک و تمایز مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر از مسئولیت کیفری بدون تقصیر در آن است که برخی از حقوق‌دانان یکی از مصادیق مسئولیت مادی و خطای مفروض را مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر می‌دانند، مانند مسئولیت مدیرمسئول نسبت به مطالبی که در نشریه تحت مسئولیت وی نوشته می‌شود زیرا همین که مدیرمسئول نظارت بر انتشار مطالب نداشته باشد، برای مسئول شناختن او کفایت می‌کند و نیازی به احراز خطا نیست.^{۱۵}

به‌نظر می‌رسد که همان‌طور که گفته شده، این امر خلاف اصل می‌باشد زیرا در حقوق کیفری ایران اصل بر مسئولیت کیفری با تقصیر است و مسئولیت کیفری بدون تقصیر خلاف اصل و قاعده است؛ بنابراین به‌طور مثال در حقوق ایران و به‌طور خاص در قانون مطبوعات توهین به مراجع تقلید از جرایمی است که نیاز به اثبات عنصر روانی دارد، ولی مسئولیت مدیرمسئول نسبت به مقاله توهین‌آمیز نویسنده از نوع مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر است.^{۱۶} درواقع مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر بر کسی تحمیل می‌شود که خود را در یک موقعیت و شرایطی قرار داده است که اعمال نظارت و پیشگیری از رخداد صدمه دیگران و مصالح جمعی از نتایج محتوم و وظیفه مفروض او به‌شمار می‌رود با این استدلال در جرم بودن عمل اصلی هیچ اختلافی نیست و علاوه‌بر آنکه فاعل مادی دارای مسئولیت است،

۱۳. عبدالحسین علی‌آبادی، حقوق جنایی (تهران: انتشارات فردوسی، ۱۳۷۳)، ۹۶-۹۵.

۱۴. محمدعلی اردبیلی، حقوق جزای عمومی (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۲)، جلد اول، ۲۵۱.

۱۵. عباس زراعت، حقوق جزای عمومی ۱ و ۲ (تهران: انتشارات جنگل، ۱۳۹۴)، ۲۰۹.

۱۶. رنجبر، پیشین، ۳۸.

مدیرمسئول نیز دارای مسئولیت کیفری است؛ بنابراین مجازات کردن مسئول ناشی از عمل دیگری به دلیل قصور و ناتوانی او در انجام وظایف نظارتی و هدایتی است؛ زیرا مسئولیت ناشی از عمل دیگری بر فردی تحمیل می‌شود که مداخله سببی یا غیرمستقیم و مسامحه‌کارانه او در وقوع حوادث آشکار است. بر همین اساس اشخاصی که به‌طور نیابتی (به‌خاطر رفتار دیگری مسئول هستند) معمولاً قابل‌سرزنش و برخوردار از نوعی عنصر روانی هستند حتی اگر عنصر روانی آن به‌صورت عینی احراز شده و یا مفروض تلقی شود که البته این مسئولیت مطلق نیست و هر جا معلوم شود که علت خارجی و فراتر از اختیار و توان شخص مسئول حادثه را ایجاد کرده مسئولیت از بین می‌رود.^{۱۷} با این همه، وجه افتراق اساسی در آن است که مسئولیت ناشی از عمل دیگری شیوه‌ای است اجرایی و حمایتی که از یک‌سو هم در جرایم تقصیری قابل‌اعمال است و هم در جرایم غیرتقصیری. در واقع مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر شیوه‌ای است معطوف به عنصر مادی جرم و تعیین مسئول. این درحالی است که مسئولیت کیفری بدون تقصیر عنصر روانی جرم و خود مسئولیت را هدف قرار می‌دهد. دیگر آنکه دامنه مسئولیت کیفری بدون تقصیر گسترده‌تر است و هم‌زمان هم در جرایم صنفی و سنتی مصداق دارد و هم در جرایم عمدی و غیرعمدی. این درحالی است که جرایم با موضوع مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر، محدودترند و علی‌الاصول در جرایم غیرعمدی مصداق پیدا می‌کنند. به‌نظر می‌رسد رابطه مسئولیت کیفری بدون تقصیر و مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر عموم و خصوص من‌وجه است؛ یعنی برخی جرایم ممکن است از نوع مسئولیت کیفری بدون تقصیر نباشند اما از نوع مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر باشند به‌عنوان مثال جرم نویسنده مقاله توهین‌آمیز، چون توهین جرم عمدی است نیاز به اثبات عنصر روانی دارد از نوع مسئولیت کیفری بدون تقصیر نیست. درمقابل این جرایم از نوع مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر و موجب مسئولیت مدیرمسئول خواهد بود، برخی جرایم ممکن است از نوع مسئولیت کیفری بدون تقصیر باشند اما از نوع مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر نباشند، مثل جرایم زیست‌محیطی و آلودگی. برخی از جرایم ممکن است از نوع مسئولیت کیفری بدون تقصیر باشند اما از نوع مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر هم باشند. مثال این موارد ماده ۹۵ قانون کار است که مربوط به مسئولیت کارفرمایی است که در قبال رفتار کارگران خود مسئولیت دارد. همچنین برخی جرایم می‌توانند نه از نوع مسئولیت

کیفری بدون تقصیر باشند نه از نوع مسئولیت کیفری ناشی از عمل دیگری، مثال این دسته از جرایم قتل عمدی می‌باشد.

۲- تفکیک مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر با شریک در جرم

شریک جرم همانند مباشر مادی به کسی اطلاق می‌شود که شخصاً در اعمال مادی تشکیل‌دهنده جرم دخالت کرده باشد ولی از این جهت چنین فردی را شریک جرم می‌دانند که به همراهی شخص یا اشخاص دیگری اعمال مادی تشکیل‌دهنده جرم را به مورد اجرا می‌گذارد.^{۱۸} در واقع شرکت در جرم به موردی گفته می‌شود که حداقل دو نفر در عملیات اجرایی جرم شرکت کنند. منظور از شرکت در عملیات اجرایی آن است که شریک جرم در انجام شرایط اختصاصی هر جرم شرکت نماید، مثلاً در عملیات خاتمه دادن به حیات دیگری و یا ربودن مال غیر شرکت کند.^{۱۹}

بنابراین در شرکت در جرم حداقل دو نفر باید حضور داشته باشند و همه در عملیات اجرایی جرم دخالت داشته باشند. با این وصف اگرچه در مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر دو شخص حضور دارند اما شخص مسئول ناشی از رفتار دیگری در عملیات اجرایی جرم دخالت ندارد. در واقع نمی‌توان شخص مسئول ناشی از عمل دیگری را همانند شریک در جرم، فاعل مستقل جرم دانست. از این رو دو عنوان شریک و مسئول ناشی از عمل دیگری تفکیک می‌گردند. با وجود وجه افتراق دو عنوان، نقطه مشترکی بین دو عنوان وجود دارد و آن این است که هم شرکت در جرم و هم مسئولیت ناشی از فعل غیر، در جرایم غیرعمدی نیز قابل تحقق و تصور است.

۳- تفکیک مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر با معاونت در جرم

معاون جرم کسی است که شخصاً در ارتکاب عنصر مادی قابل استناد به مباشر یا شرکای جرم دخالت نداشته بلکه از طریق تحریک، ترغیب، تهدید، تطمیع، دسیسه، فریب و نیرنگ، ایجاد تسهیلات در وقوع جرم، تهیه وسایل و یا ارائه طریق در ارتکاب رفتار مجرمانه همکاری و دخالت داشته است.^{۲۰} فایده تمیز مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر با معاونت در جرم در این

۱۸. ایرج گلدوزیان، حقوق جزای عمومی/ایران (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۵)، ۳۷۷.

۱۹. محسنی، پیشین، ۷۴.

۲۰. گلدوزیان، پیشین، ۳۹۱.

است که اگر شخصی برای گرفتن نسخه دارو به داروخانه مراجعه کند اما یکی از کارکنان داروخانه نسخه اشتباهی به بیمار تحویل دهد و متعاقباً جرمی واقع گردد، آیا مدیر داروخانه معاون در جرم است یا مسئولیت کیفری او از نوع مسئولیت ناشی از عمل دیگری است؟ یا فرضاً عطاری برخی از داروهای سمّی در کنار داروهای گیاهی گذاشته و خدمه عطار دارو را به مشتری داده و مشتری در اثر مصرف دارو می‌میرد. در اینجا آیا مسئولیت عطار در قتل مشتری از نوع معاونت است؟^{۲۱} در حقوق کیفری ایران معاون در جرم باید ویژگی‌هایی داشته باشد، باتوجه به تبصره ماده ۱۲۶ قانون مجازات اسلامی، باید بین معاون و مباشر وحدت قصد وجود داشته باشد، یعنی مباشر در جرم، همانی را انجام دهد که معاون می‌خواهد. این درحالی است که در بحث مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر بین مباشر یا فاعل مادی و شخص مسئول وحدت قصدی وجود ندارد. در مثال مذکور اگر عطار داروی سمّی را عمداً در قفسه گذاشته و با خدمه خود تبانی کرده که آن را به مشتری بدهد تا وی را مصدوم کند، وحدت قصد در اینجا محرز است و می‌توان عمل عطار را با معاونت توجیه کرد و در صورتی که چنین نباشد نمی‌توان عمل را معاونت تلقی کرد؛ بنابراین یکی از علت‌هایی که نمی‌توان مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر را تحت عنوان معاونت توجیه کرد، این است که بر اساس تبصره ماده ۱۲۶ باید بین معاون و مباشر وحدت قصد وجود داشته باشد.^{۲۲} در اینکه معاونت در جرایم غیر عمدی متصور است یا خیر، حقوق دانان اختلاف نظر دارند برخی با استناد به اینکه در جرایم غیر عمدی خود مباشر نیز دارای قصد نمی‌باشد، تصور وجود وحدت قصد بین او و معاون را غیر ممکن دانسته و در نتیجه معاونت در جرایم غیر عمدی را قابل تصور نمی‌دانند لکن می‌توان قائل به آن شد که منظور از وحدت قصد، وجود وحدت در آن مقدار قصدی است که در این گونه جرایم از مباشر انتظار می‌رود، یعنی قصد انجام فعل ارتكابی بدون قصد ایجاد نتیجه برای مثال برای تحقق جرم قتل یا ایراد جراحت یا صدمه غیر عمدی ناشی از عدم رعایت نظامات دولتی، (مثلاً مستی در حال رانندگی) راننده متصدی وسیله موتوری باید قصد فعل، یعنی قصد رانندگی کردن در حال مستی را داشته باشد. حال اگر شخص دیگری در همین میزان از قصد با وی وحدت قصد داشته باشد، یعنی قصد تهیه وسایل ارتكاب چنین جرمی را داشته باشد و برای مثال در حال رانندگی لیوان‌های پر از مشروب مست‌کننده را یکی

۲۱. پرویز صانعی، حقوق جزای عمومی (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۷۲)، جلد دوم، ۱۰۷.

۲۲. اردبیلی، پیشین، جلد اول، ۱۱۹.

پس از دیگری به راننده بدهد، وی را می‌توان معاون در قتل یا صدمات غیرعمدی حاصله دانست.^{۲۳} از همین رو برخی معتقدند در عمل می‌توان معاونت در جرایم غیرعمدی را پذیرفت، هرچند از لحاظ نظری با اشکال مواجه است.^{۲۴} با این همه اعتقاد غالب بر آن است که امکان تحقق معاونت در جرایم غیرعمدی وجود ندارد. این درحالی است که بیشتر جرایم با موضوع مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر به صورت غیرعمد است. تفاوت دیگری که در معاونت و جرایم با موضوع مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر وجود دارد آن است که به نظر ما عمل معاون باید عمدی باشد، این درحالی است که در مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر عمل شخص مسئول اصولاً به صورت غیرعمد است، تحت عنوان بی‌احتیاطی یا بی‌مبالاتی. نکته دیگری که در تمایز معاونت و جرایم با موضوع مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر می‌توان مطرح کرد، آن است که فعل معاون باید فعل ایجابی باشد یعنی مصادیق فعل معاونت مانند تهدید، تطمیع و یا ساختن و تهیه وسایل ارتکاب جرم فقط به صورت ایجابی است،^{۲۵} این درحالی است که رفتار شخص مسئول در مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر، علی‌الاصول به صورت ترک فعل است.

۴- تفکیک مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر از فاعل معنوی جرم

می‌دانیم که مباشرت در جرم به دو صورت قابل تحقق است، مباشرت بدون واسطه و مباشرت با واسطه.

مباشرت بدون واسطه به این معناست که کسی شخصاً و بلاواسطه عنصر مادی جرم را انجام داده و موجب حصول نتیجه مجرمانه شده باشد^{۲۶} اما مباشرت با واسطه به این معناست که مجرم با اینکه شخصاً در عملیات اجرایی جرم شرکت ننموده، دیگری را وادار به ارتکاب جرم نموده است ولی از نظر قانون او مسئول و مباشر مادی جرم محسوب می‌شود مثلاً هرگاه مادری فرزند خردسال خود را وادار نماید که در غذای پدر خویش مواد سمی داخل نماید.^{۲۷}

۲۳. حسین میرمحمدصادقی، *جرایم علیه اشخاص* (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۳)، ۴۳۲.

۲۴. رضا نورپها و عباس شیری، *زمینه حقوق جزای عمومی* (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۶)، ۲۲۱.

۲۵. گلدوزیان، پیشین، ۴۰۱.

۲۶. محسنی، پیشین، ۴۴.

۲۷. همان، ۴۶.

مباشرت مع الواسطه یا باواسطه خود به دو صورت ممکن است اتفاق افتد، یکی به صورت مباشرت غیرمستقیم و دیگری به صورت مباشرت معنوی.

مباشرت غیرمستقیم به این معناست که مجرم شخصاً عملیات اجرایی جرم را انجام نمی‌دهد ولی موجبات و زمینه را به نحوی فراهم می‌آورد که شخص دیگری ندانسته یا نفهمیده مرتکب جرم گردد، به عنوان مثال سه نفر به اتفاق از جاده‌ای باریک و کوهستانی عبور نمایند، یکی از آنان در موقعیت خاص به شخصی که در وسط حرکت می‌کند، ضربه شدیدی وارد می‌آورد، به نحوی که این شخص با نفر سوم برخورد کرده و موجب سقوط وی به درّه می‌شود. در این فرض عمل شخص دوم موجب سقوط گردید ولی علت اصلی فشار وارده از ناحیه شخص اول بوده است؛ اما در تعریف فاعل یا مباشر معنوی حقوق دانان آن را به صورت‌های مختلف تعریف کرده‌اند. برخی فاعل معنوی را شخصی می‌دانند که در ارتکاب جرم نقش غیرمستقیم و باواسطه داشته باشد، یعنی در ارتکاب عنصر مادی جرم نقشی نداشته بلکه جرم را توسط دیگری انجام دهد.^{۲۸} برخی معتقدند اگر جرم با واسطه انسان دیگر باشد یعنی در تحقق فعل به نحوی بر مباشر تأثیر بخشیده باشد، فاعل معنوی و گاه مکره نامیده می‌شود.^{۲۹} برخی دیگر در تعریف فاعل معنوی مطرح می‌کنند، شخصی است که جرم را با واسطه دیگری انجام می‌دهد، به گونه‌ای که دیگری به منزله وسیله‌ای در دست اوست و مهم‌ترین نمونه‌هایی که برای فاعل معنوی بیان می‌شود به کارگیری مجنون یا صغیر غیرممیز یا شخص دارای حسن نیت برای ارتکاب جرم است.^{۳۰}

وجه اشتراک فاعل معنوی و مباشرت غیرمستقیم در آن است که در هر دو مورد مجرم واقعی از وجود دیگران سوءاستفاده نموده و آنها را وادار به ارتکاب جرم و برآوردن مقاصد حقیقی خود نموده است. در هر دو این موارد مرتکب مادی جرم چون عروسکی بی‌اراده در اختیار مجرم واقعی بوده است اما وجه افتراق آنها در این است که قانون صراحتاً برای مباشرت معنوی جرم مسئولیت پیش‌بینی نموده است و حال آنکه در مورد مباشر غیرمستقیم چنین صراحتی دیده نمی‌شود.^{۳۱}

۲۸. ساکی، پیشین، ۲۹.

۲۹. اردبیلی، پیشین، ۷۵.

۳۰. زراعت، پیشین، ۲۶۴.

۳۱. محسنی، پیشین، ۵۱.

با این همه برخی در مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر، نظریه فاعل معنوی را مطرح و آن را توجیه می‌کنند. طبق این نظریه شخصی که به‌خاطر عمل دیگری مجازات می‌شود درحقیقت فاعل معنوی عمل مجرمانه است و مسئولیت او به مسئولیت مجرم اصلی که مرتکب عمل شده و فاعل مادی جرم است، ضمیمه می‌گردد. مقصود این است که از نظر اخلاقی نمی‌توان فردی را که با امکان استفاده از عمل دیگری در عملیات اجرایی جرم دخیل نبوده، بی‌مجازات گذاشت زیرا امکان پیش‌بینی وقوع جرم وجود داشته است.^{۳۲}

اما به‌نظر، توجیه مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر بر اساس فاعل معنوی مردود می‌باشد چراکه در بحث فاعل معنوی خود فاعل معنوی مغز متفکر جرم می‌باشد و فقط خود فاعل معنوی واجد مسئولیت کیفری است و شخص مباشر هیچ مسئولیت کیفری ندارد. این درحالی است که در مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر هم شخص مسئول و هم مباشر جرم واجد مسئولیت کیفری هستند. نکته دیگر آنکه جرایم با موضوع مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر اصولاً به‌صورت غیر عمدی تحقق پیدا می‌کنند و این درحالی است که در بحث فاعل معنوی خود فاعل معنوی مغز متفکر جرم است و عمل را عمداً انجام می‌دهد و تحقق جرم غیر عمدی به‌وسیله فاعل معنوی امکان‌پذیر نیست. در توجیه دیگر اگرچه برخی معتقدند که فاعل معنوی کسی است که دیگری را به ارتکاب جرم سوق داده و یا او را برای ارتکاب جرم به‌کار گیرد این درحالی است که در مسئولیت کیفری ناشی از فعل فرد غیرمسئول هیچ‌گونه مساعدت آگاهانه‌ای در ارتکاب جرم نمی‌نماید؛ بنابراین توجیه مسئولیت کیفری ناشی از فعل تحت عنوان فاعل معنوی امکان‌پذیر نیست.

۵- تفکیک مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر با تسبیب در جرم

می‌دانیم که مداخله‌کنندگان در جرم می‌توانند مباشر یا شریک یا معاون در جرم یا تسبیب در جرم باشند؛ بنابراین مسئولیت کیفری متوجه مباشر در جرم یا مسبب در جرم یا شریک در جرم یا معاون خواهد بود. برای تمیز مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر با تسبیب ابتدا باید تسبیب تعریف شود. بحث تسبیب علی‌الاصول در مباحث جرایم علیه اشخاص مطرح می‌شود. اساساً اعتقاد بر آن است که جانی ممکن است با ایجاد یکی از این سه عامل مرتکب جنایت بشود:

۱. یا ارتکاب جنایت به صورت مباشرت است بدین معنا که جنایت به طور مستقیم توسط خود فرد واقع شده باشد یعنی بین عمل او و خسارت وارده واسطه نباشد^{۳۳} یا در تعریف دیگر گفته‌اند علت هر امری است که از وجود آن وجود معلول و از عدم آن عدم معلول لازم آید مانند قتل با شمشیر، کارد، چوب و خفه کردن با دست و نظیر آن که همه اینها از مصادیق علت تام، مستقیم و بی‌واسطه و یا قتل بالمباشره است؛^{۳۴}
 ۲. یا ایجاد جنایت ممکن است در اثر شرط باشد، شرط در اصطلاح اصول فقه هر امری را که وجودش برای تحقق امری دیگر لازم باشد، شرط می‌گویند و در تعریف آن گفته‌اند اگر نباشد مشروط به وجود نمی‌آید ولی اگر باشد هم برای ایجاد مشروط کافی نیست.^{۳۵} همچنین در تعریف آن گفته‌اند شرط چیزی است که از وجود و عدم آن، وجود و عدم مشروط لازم نیاید و معمولاً شرط زمینه‌ساز تحقق یک شیء است؛^{۳۶}
 ۳. یا ارتکاب جنایت به صورت تسبیب است. فقهاء در تعریف تسبیب مطرح می‌کنند، سبب چیزی است که اگر نباشد تلف حاصل نمی‌شد ولی علت تلف چیزی غیر از سبب است.^{۳۷} همچنین علامه در ارشادالاذهان مطرح می‌کند، تسبیب انجام عملی است که ملزوم علت است مانند حفر چاه در ملک دیگری و انداختن چیزهایی که موجب لغزش می‌شود در راه‌های عمومی.^{۳۸}
- قانونگذار ما ضمن اینکه تفاوتی بین شرط و سبب قائل نشده در ماده ۴۹۲ جنایت موجب ضمان را به دو صورت مباشرت و یا سبب محقق می‌داند، فارغ از تعریف فقها در خصوص مباشرت و تسبیب قانونگذار نیز در دو ماده ۴۹۴ و ماده ۵۰۶ قانون مجازات اسلامی به تعریف آنها پرداخته است. با این همه حقوق دانان ما اساساً معتقدند که تسبیب با فاعل معنوی اگرچه در ظاهر دارای ترادف معنایی است ولی از چند جهت با هم تمایز دارند، به این علت که اولاً، اصطلاح فاعل معنوی ناظر بر جرایم عمدی است، این در حالی است که تسبیب در جرم هم در جرایم عمدی و هم در جرایم غیرعمدی قابل تصور است؛ ثانیاً، در تسبیب فرد جرم را

۳۳. روح‌الله موسوی خمینی، *تحریرالوسیله* (قم: انتشارات مکتب العلمیه الاسلامیه، بی‌تا)، ۶۹۲.

۳۴. ابراهیم پاد، *حقوق کیفری اختصاصی* (تهران: انتشارات تهران، ۱۳۵۲)، ۱۹۳.

۳۵. عمید زنجانی، *قواعد فقه* (تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۶)، ۶۳-۶۲.

۳۶. سید ابراهیم قدسی، *جنایت علیه جسم انسان* (تهران: انتشارات گام حق، ۱۳۹۴)، ۳۹.

۳۷. محقق حلی، *المختصر المنافع - سلسله البنایع الفقهیه* (قم: مؤسسه الفقه الشیعه، ۱۴۱۰)، ۴۷۶.

۳۸. علامه حلی، *ارشادالاذهان - سلسله البنایع الفقهیه* (قم: مؤسسه الفقه الشیعه، ۱۴۱۰)، ۱۵۳.

به واسطه اشخاصی که بالقوه دارای اهلیت جزایی هستند ولی در حین ارتکاب جرم اراده، اختیار یا آگاهی لازم برای ارتکاب جرم را ندارند، مرتکب می‌شود. این درحالی است که در فاعل معنوی، جرم را به واسطه افراد فاقد اهلیت جزایی همانند صغیر مجنون یا به واسطه اشیاء و حیوانات انجام می‌دهند.^{۳۹} با این همه بحث اصلی و اساسی در این است که آیا مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر باید بر مبنای تسبیب در جرم توجیه شود؟ مثلاً کارگری به دلیل عدم نظارت و مراقبت کارفرما به دلیل گودبرداری ناصحیح منجر به قتل شخصی می‌شود، آیا مسئولیت کارفرما باید بر مبنای تسبیب توجیه شود یا بر مبنای مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر؟

قانونگذار هیچ معیاری در تفکیک تسبیب با مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر به دست نداده است. همین امر می‌تواند تشخیص اینکه مصادیق و پرونده‌های مطروحه از مصادیق تسبیب است یا موضوع مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر را با چالش مواجه کند. مثلاً در این زمینه با استناد به قانون کار باید قتل‌هایی که در اثر عدم رعایت مقررات ایمنی، حفاظتی و بهداشتی در محیط کار به وقوع می‌پیوندند را از مصادیق تسبیب بشماریم یا از مصادیق مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر؟ به عنوان مثال کارفرمایی بدون اینکه به کارگر خود آموزش لازم را بدهد، وی را ملزم به استفاده از کابل‌های برق می‌کند. در همین حین کارگر به دلیل عدم آشنایی، موجب فوت خود یا شخصی دیگر می‌شود، آیا می‌توان گفت تسبیب در اینجا رخ داده است؟

برخی معتقدند در مثال مذکور نمی‌توان کارفرما را مسبب دانست چرا که معتقدند اولاً، در مباحث مربوط به سبب و مباشر، اصل بر مسئولیت مباشر است مگر اینکه سبب اقوی باشد. با این فرض چنانچه به علت اقوی بودن سبب، مسبب مسئول کیفری دانسته شود، پرواضح است که مباشر یا فاعل مادی مسئولیت کیفری نخواهد داشت. این درحالی است که در مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر، هم فاعل مادی هم شخص مسئول عمل دیگری مسئولیت کیفری دارند؛ ثانیاً، عبارت موجود در مواد ۴۹۲ به بعد قانون مجازات اسلامی و مثال‌های قانونی همگی مؤید آن است که عنصر مادی و رفتار مجرمانه شخص مسبب، غالباً فعل ایجابی است و مسبب از باب ترک فعل اصولاً مسئولیت کیفری نخواهد داشت، اما عنصر مادی رفتار مجرمانه شخص مسئول فعل دیگری عدم مراقبت، یا عدم نظارت، یا عدم کنترل می‌باشد که

جملگی ترک فعل است؛ ثالثاً، در تسبیب اشخاصی که تحت اراده مسبب مرتکب جرم می‌شوند، فاقد اهلیت جزایی هستند؛ اما در مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر هم فاعل مادی و هم شخص مسئول از لحاظ توان عقلی و اختیار در شرایط برابر هستند.^{۴۰}

به نظر می‌رسد رویه قضایی ما موارد و مصادیق مذکور را تحت عنوان تسبیب می‌داند. به عبارت دیگر در رویه قضایی ما به شخص مسئول، تحت عنوان مسبب در جرم تفهیم اتهام می‌کنند و مسئولیت کیفری اشخاصی چون کارفرما را نه از نوع مسئولیت کیفری غیرمستقیم بلکه از نوع مسئولیت مستقیم می‌دانند. به نظر می‌رسد نمی‌توان موضوع را با قاعده سبب اقوی از مباشر توجیه کرد، چراکه در اجتماع سبب و مباشر، لزوماً قاعده سبب اقوی از مباشر حاکم نیست و این قاعده در ماده ۵۲۶ قانون مجازات اسلامی تعدیل شده است. در واقع برخلاف قانون مجازات اسلامی سابق قانونگذار به سوی یک معیار نوعی در تشخیص سببیت پیش رفته است، با این بیان که پیش از این قانونگذار خود به صورت خاص به تعیین سبب اقدام نموده بود؛ بنابراین در قانون جدید، قانونگذار از تعیین سبب تا جایی که توانسته احتراز نموده و معیار استناد عرفی و احراز آن را به عرف واگذار نموده است. مهم‌ترین دلیل بر این تغییر رویکرد، موضوع جمع میان سبب و مباشر است. قانونگذار در قانون گذشته به صراحت بیان می‌داشت که اگر در ایجاد حادثه‌ای سبب با مباشر جمع شود، مسئولیت با مباشر است، مگر آنکه سبب اقوی از مباشر باشد؛ اما در قانون جدید از این رویکرد عدول کرده است و صرف مباشرت را برای احراز استناد کافی ندانسته و در ماده ۵۲۶ مقرر داشته است:

«هرگاه دو یا چند عامل برخی به مباشرت و بعضی به تسبیب در وقوع جنایتی تأثیر داشته باشند، عاملی که جنایت مستند به اوست ضامن است.»

بنابراین صرف مباشرت برای مسئولیت کیفری کفایت نمی‌کند بلکه مهم رابطه استناد جنایت است فلذا ممکن است در مواردی مباشر و سبب جمع شوند و مسئولیت بر سبب بار شود.^{۴۱}

بنابراین نمی‌توان با این استدلال که در تسبیب قاعده سبب اقوی از مباشر حاکم است، مورد را از مصادیق مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر بدانیم. به نظر ما علت اینکه برخی از حقوق‌دانان چنین مواردی را مصداقی از مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر می‌دانند، به دلیل

۴۰. همان، ۳۴.

۴۱. الهام، برهانی، پیشین، ۲۲۹.

اطلاق ماده ۱۴۲ است که آن را منحصر به جرایم خاصی نکرده، از این رو ما معتقدیم که در بحث قصاص و دیات، عنوان تسبیب مطرح است و جایی برای مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر نخواهد بود. لذا معتقد به آن هستیم که مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر، صرفاً در جرایم تعزیری مصداق پیدا می‌کند نه در جرایم مستلزم قصاص و دیات و در جرایم حدی نیز آن زمان مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر مصداق پیدا می‌کند که در قانون تصریح داشته باشد.

نتیجه

مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر به طور صریح در قانون مجازات اسلامی برای اولین بار به صورت صریح به عنوان یک استثناء مورد پذیرش قرار گرفته است. در خصوص اشخاص دخالت کننده در جرایم با موضوع مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر، شخص فاعل مادی عنوان مباشر دارد. اینکه شخص مسئول ناشی از عمل دیگری در حقوق کیفری ایران چه عنوانی دارد، سؤالی است که رویه و دکترین به آن پاسخ نداده‌اند. ما معتقدیم که نمی‌توان مسئولیت شخص مسئول را از باب شرکت در جرم توجیه کرد زیرا شخص مسئول در عملیات اجرایی جرم دخالت ندارد. همچنین نمی‌توان مسئولیت کیفری ناشی از رفتار دیگری را بر اساس معاونت توجیه کرد، چه بسا در معاونت وحدت قصد شرط است و ارتکاب معاونت به صورت عمدی و با فعل مثبت است، در حالی که در جرایم با موضوع مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر، نیاز به وحدت قصد نیست و علی‌الاصول به صورت ترک فعل در جرایم غیر عمدی اتفاق می‌افتد، همچنین توجیه مسئولیت شخص مسئول بر اساس فاعل معنوی مردود است زیرا فاعل معنوی در جرایم صرفاً عمدی است در حالی که جرایم با موضوع مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر، علی‌الاصول از جرایم غیر عمدی هستند، به نظر ما اگرچه نظر قانونگذار در ارتکاب جرم با موضوع مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر اطلاق دارد، اما در جرایم مستلزم قصاص و دیات به دلیل داشتن عنوان تسبیب در قوانین در چنین جرایمی، به خصوص قتل‌هایی که در محیط کار به وقوع پیوندند، مردود می‌باشد.

بنابراین هیچ‌یک از عناوین مجرمانه مطرح شده را نمی‌توان برای شخص مسئول ناشی از رفتار دیگری به کار برد زیرا در این صورت مسئولیت شخص از نوع مسئولیت مستقیم محسوب می‌شود نه مسئولیت غیرمستقیم، آن هم از نوع مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر. همچنین می‌توان این موضوع را مطرح کرد که مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر، نمونه‌ای از

مسئولیت مطلق نیست. اگرچه از لحاظ تاریخی مسئولیت کیفری مطلق نقش بسزائی در تکامل مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر داشته اما این دو یکی نیستند. چه بسا اینکه مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر در جرایم غیر عمدی مصداق پیدا می‌کند درحالی‌که مسئولیت مطلق هم در جرایم عمدی و هم در جرایم غیر عمدی مصداق پیدا می‌کند، بنابراین رابطه آنها عموم خصوص من وجه است؛ بنابراین ما معتقدیم که مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر از نوع مسئولیت غیرمستقیم است، درحالی‌که مسئولیت کیفری مطلق از نوع مسئولیت مستقیم است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

- آقایی جنت‌مکان، حسین. حقوق کیفری عمومی. تهران: انتشارات جنگل، ۱۳۹۴.
- اردبیلی، محمدعلی. حقوق جزای عمومی. جلد اول. ویرایش دوم. تهران: نشر میزان، ۱۳۹۲.
- اردبیلی، محمدعلی. حقوق جزای عمومی. جلد دوم. ویرایش دوم. تهران: نشر میزان، ۱۳۹۳.
- الهام، غلامحسین و محسن برهانی. درآمدی بر حقوق جزای عمومی. جلد اول. ویرایش اول. تهران: نشر میزان، ۱۳۹۵.
- باهری، محمد. نگرشی بر حقوق جزای عمومی. تهران: انتشارات مجد، ۱۳۹۴.
- پاد، ابراهیم. حقوق کیفری اختصاصی. جلد اول. تهران: انتشارات تهران، ۱۳۵۷.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. ترمینولوژی حقوق. تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۷۲.
- رنجبر، حسین. مسئولیت کیفری نیابتی. تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، ۱۳۹۳.
- زراعت، عباس. حقوق جزای عمومی ۱ و ۲. تهران: انتشارات جنگل، ۱۳۹۴.
- زنجانی، عمید. قواعد فقه. تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۶.
- ساکي، محمدرضا. حقوق جزای عمومی (مسئولیت کیفری). تهران: انتشارات جنگل، ۱۳۹۳.
- سبزواری نژاد، حجت. حقوق جزای عمومی. ویرایش اول. تهران: انتشارات جنگل، ۱۳۹۴.
- شامبیاتی، هوشنگ. حقوق جزای عمومی. تهران: انتشارات مجد، ۱۳۹۲.
- شمس ناتری، محمدابراهیم، حمیدرضا کلانتری، ابراهیم زارع و زینب ریاضت. قانون مجازات اسلامی در نظم حقوقی کنونی. ویرایش دوم. تهران: نشر میزان، ۱۳۹۵.
- صانعی، پرویز. حقوق جزای عمومی. جلد دوم. تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۷۲.
- عبدالهی، اسماعیل. مسئولیت کیفری بدون تقصیر در نظام حقوقی ایران و انگلستان. ویرایش اول. تهران: انتشارات خرسندی، ۱۳۹۳.
- علی‌آبادی، عبدالحسین. حقوق جنایی. جلد اول. تهران: انتشارات فردوسی، ۱۳۷۳.
- قدسی، سید ابراهیم. جنایت علیه جسم انسان در حقوق کیفری ایران. تهران: انتشارات گام حق، ۱۳۹۴.
- گلدوزیان، ایرج. حقوق جزای عمومی ایران. ویرایش پنجم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۵.
- محسنی، مرتضی. دوره حقوق جزای عمومی. جلد سوم. تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۷۶.
- محمدی، حمید. مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر در حقوق ایران و مصر. تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۵.

میرمحمدصادقی، حسین. جرایم علیه اشخاص. ویرایش دوم. تهران: نشر میزان، ۱۳۹۳.
نوربها، رضا و عباس شیری. زمینه حقوق جزای عمومی. ویرایش اول. تهران: نشر میزان، ۱۳۹۶.

ب) منابع عربی

علامه حلی. ارشاد الاذهان - سلسله الینابیع الفقهیه. جلد ۳۶. قم: مؤسسه الفقه الشیعه، ۱۴۱۰.
محقق حلی. المختصر المنافع - سلسله الینابیع الفقهیه. جلد ۳۹. قم: مؤسسه الفقه الشیعه، ۱۴۱۰.
موسوی خمینی، روح‌الله. تحریر الوسیله. جلد دوم. قم: انتشارات مکتب العلمیه الاسلامیه، بی‌تا.

